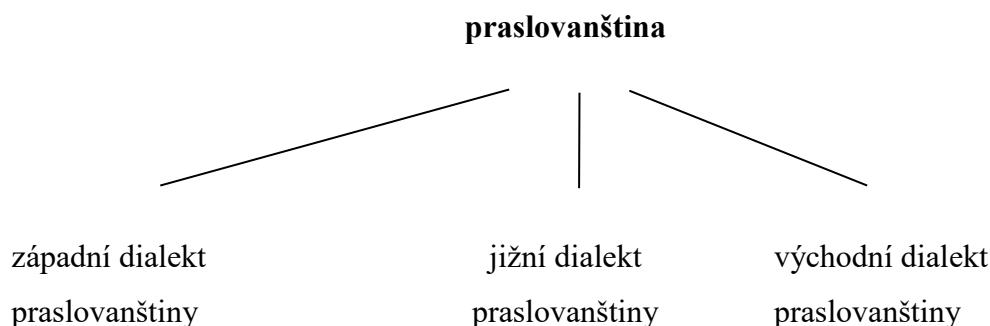

I. PERIODIZACE ČEŠTINY

Čeština se vyvinula z **praslovanštiny**, resp. ze západního dialektu praslovanštiny.

Praslovanština není pramenně doložena, k jejímu obrazu dospívá jazykověda pomocí komparativní metody, tj. pomocí srovnání (nejstarších fází) jednotlivých slovanských jazyků. V tomto ohledu zaujímá zcela mimořádné postavení **staroslověněština** coby umělý jazyk vytvořený Konstantinem Filozofem v poslední třetině 9. století na bázi jižního dialektu psl. Do roku 1097 byla v přemyslovských Čechách staroslověněština používána vedle latiny jako kulturní jazyk. Její dosah byl však velmi omezený, neboť její status církevního jazyka narušoval jazykovou doktrínu západokřesťanské církve.

Vývojová stádia češtiny

pračeština (cca. r. 1000–1150)

stará čeština (cca. r. 1150–1500)

střední čeština (cca. r. 1500–1775)

Vývojové etapy češtiny

pračeština

raná stará čeština

čeština 14. stol. (gotická č.)

čeština doby husitské

humanistická čeština

	barokní čeština
nová čeština (cca. r. 1775– dosud)	čeština obrozenská
	čeština poobrozenská 19. stol.
	čeština 1. pol. 20. stol.
	čeština 2. pol. 20. stol.

- všechny uvedené letopočty-periodizační milníky mají ve výkladu starších vývojových fází jazyků jen orientační funkci – chronologii jazykového vývoje ve smyslu časového zařazení jeho proměn nelze spojovat s roky, neboť fenomén jazykové změny, tvořící podstatu jazykového vývoje, se s výjimkou některých částí lexika realizuje v dlouhých časových intervalech měřených v jednotkách generací,
- tato klasifikace je založena především na interpretaci vývoje spisovné češtiny, a to od okamžiku její konstituce na sklonku 13. stol.,
- vývojová stádia = vývoj jazykového systému, obsahuje termíny s lexikálními a slovotvornými elementy strukturujícími vývoj češtiny podle relativní chronologie (*pračeština – stará čeština – střední čeština – nová čeština*),
- vývojové etapy češtiny = strukturuje dějiny spisovného jazyka, obsahuje termíny reflektující pojmové okruhy historiografické, kulturněhistorické, popř. literárněhistorické, pojmová složka těchto atributů nemá zpravidla s vlastním vývojem jazyka nic společného (barokní čeština neznamena, že čeština tohoto období je *barokní*),
- **starší čeština / historická čeština = neterminologické** pojmenování starších vývojových stádií či fází češtiny, které předcházejí období nové češtiny.

Každá periodizace je arbitrární – záleží na kritériích, která se zvolí.

Velmi obtížné stanovit jazyková kritéria periodizace, neboť se jednotlivé plány vyvíjely chronologicky nerovnoměrně.

Pro vývoj psané (spisovné) češtiny je rozhodující několik milníků:

konec 10. stol.	období úsvitu češtiny (přechod z praslovanštiny do češtiny),
počátek 14. stol.	čeština se definitivně stává jazykem psané komunikace
počátek 15. stol.	husitská doba, ve které dochází k odstranění řady archaických jevů
2. pol. 16. stol.	stabilizace psaného jazyka, zejména v prostředí Jednoty bratrské, vzorem jazykové správnosti se stává <i>Bible kralická</i> , tato tradice spisovného jazyka se uchovává v prostředí církevní komunikace až do počátků národního obrození
přelom 18. a 19. stol.	kodifikace spisovného jazyka, a to na základě v té době archaické normy jazyka památek vysokého stylu konce 16. stol.
30. léta 19. stol.	začátek procesu, v jehož rámci čeština proniká do nových funkčních domén anebo se do těchto domén vrací (náročná literární tvorba, divadelní hry, školství, věda, oblast administrativní a právní) rozšiřuje se sociální báze spisovné češtiny – vytváří se český mluvící elita počátek spontánního vývoje spisovné češtiny

II. PRAMENY PRO ZKOUMÁNÍ VÝVOJE ČEŠTINY

A. Prameny, které nemají povahu souvislých českých textů

- doklady českých slov (vět) v cizojazyčných textech (glosy + přípisky),

- vlivy nedoložené vývojové fáze češtiny v cizím jazyce (bohemismy),
- souvisle psané texty (od sklonku 13. stol.),
- archaické dialekty,
- toponyma (místní jména).

Pro poznání nejstarších fází češtiny jsme především odkázáni na příležitostné doklady českých slov či forem v cizojazyčných textech (bohemika a glosy).

1. Bohemika

Česká slova (věty) užitá jako součást cizojazyčných textů. Objevují se především tehdy, neměli daný cizí jazyk patřičný ekvivalent.

Zejména jde o texty latinské, zčásti i řecké, německé, hebrejské, anglosaské, židovské, arabské aj. Jde o prvky zakomponované do cizojazyčného textu jako citáty anebo jako prostředky, pro které není v daném jazyce patřičný ekvivalent. Často zapisovány mluvčími, kteří neovládali češtinu. Typickými jazykovými prostředky vynořujícími se v bohemikách jsou:

- antroponyma,
- toponyma,
- právní termíny.

Úplně nejstarší jsou zřejmě záznamy Svatoplukova jména a jeho ženy (?) v *Cividalském evangeliu* (šlo o záznamy jmen poutníků, kteří do kláštera v Cividale podnikli pouť) a jméno „Velké“ Moravy v díle Konstantina Porfyrogeneta *O spravování říše* (Morava je také zmíněna v anglosaské chorografii Alfréda Velikého).

Nejstarší doložená bohemika (či spíše protoslavica) se vyskytují nejen v latinských franských kronikách a letopisech *Letopisy alamanské, fuldské, bertinské, xantenské, Letopisy království Franků, Kroniky tzv. Fredegara*, ale také v arabském spisu kupce Ibráhíma ibn Jákúba o jeho cestě střední Evropou.

Za specifická bohemika lze považovat tzv. Kenaanské glosy. Jde o česká slova / věty zapsané hebrejským písmem v hebrejských spisech židovských učenců od 10. do 14. stol. Zde je reflektována čeština, kterou jako svůj mluvený jazyk přijali příslušníci židovské minority

v Praze a kterou si přibližovali komplikovanější vyjádření v hebrejštině. Odhaduje se, že jde o celkem 170 lexémů doložených ve více než 300 dokladech – většinou jsou uvozeny formulací *bi-lʿšon Kʿna ʿan*, v jazyce Kenaanu. Zde se také objevuje jedna z nejstarších doložených vět *Toliko budi státý a neměj sʿa iné péci*, která pochází z komentářů Josefa Kary, jenž zemřel ve 20. letech 12. století (jde však o mladší opis).

1.1 Diplomatické prameny (listiny, listy, mandáty, akty apod.)

Především zdrojem proprií (apelativ a toponym). Pro nejstarší dobu můžeme rozlišovat samostatné písemnosti:

- listina – dobová písemnost vytvořená podle jasných pravidel a forem, která je svědectví právního činu,
- mandát – (z latinského z *ex manu datum* – z rukou daný) písemnost obsahující příkaz nebo nařízení.
- akt – neověřené písemné svědectví bez právní platnosti,
- list – písemnost bez právního obsahu.

Vedle toho existují veřejné knihy, které jsou vedeny při jednotlivých úřadech a obsahují údaje, které mají právní závaznost (jsou tedy ekvivalentem samostatných listin):

- zemské desky,
- městské knihy,
- v mladších obdobích matriky atd.

Tyto prameny dostupné ve specializovaných edicích.

Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I–VII.

Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae I–XV. Zejména první díly velmi nespolehlivé (3 díl obsahuje falza).

Archivum Coronae regni Bohemiae 1–7. Výhradně listinný materiál z Archivu České koruny.

Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae I–VIII. Výtahy z jednotlivých listin.

Regesta Bohemiae et Moraviae aetatis Venceslai IV. I–VIII. Navazuje na regesta a věnuje se na dobu vlády Václava VI.

Monumenta Vaticana res gestas Bohemicas illustrantia, Acta summorum pontificum res gestas Bohemicas aevi praehussitici et hussitici illustrantia. Zápisy z papežských register, které se týkají českých zemí.

Codex juris municipalis regni Bohemiae I–IV. Edice reflektující nejstarší městská privilegia.

1.2 Soupisové prameny pro liturgické účely (nekrologia)

Zásadním pramenem zprostředkovávajícím nejstarší vrstvy češtiny (české antroponymie) jsou soupisy jmen řeholníků, donátorů, významných duchovních a světských osobností (panovníků, biskupů, urozených žen atd.), které byly poznamenány do kalendáře ke dni jejich úmrtí. K těmto dnům se konaly zádušní bohoslužby. Ty nejstarší sahají do 13. stol.:

- *Nekrolog podlažický,*
- *Nekrolog ostrovský,*
- *Nekrolog břevnovský.*

1.3 „Narativní“ texty (legendy, kroniky, anály, cestopisy)

Zejména zprávy v latinských kronikách a análech (zprvu franských, posléze také bohemikálních) a latinské legendy (nejstarší jsou václavské). Výjimečně i jinde, jako např. ve spise Ibráhíma ibn Jákúba o jeho cestě střední Evropou.

Vyskytují se ve specializovaných edicích. Existují však i souborné edice pramenů, jako např.

Monumenta Germaniae Historica. Dostupné z
<https://www.dmgh.de/de/fs1/object/display.html?html=true>

Magnae Moraviae Fontes Historici I–V.

1.4 Právní texty

Břetislavova dekreta (doložená v Kosmově kronice), *Konrádova statuta.*

1.5 Mince

Nejstarší doložené jsou denáry Boleslava I. (*BOLEZLAVDVX*)

1.6 Geografické prameny

Prameny reflektující geografické entity. Nejstarší doklady lze nalézt v těchto pramenech:

- již zmiňovaná chorografie („popis míst“) Alfréda Velikého;
- tzv. Geograf Bavorský, tj. dílo známé pod jménem *Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii* „Popis měst a míst na severní straně Dunaje z 9. stol.“; zde se objevují nejstarší pojmenování slovanských kmenů, včetně Čechů (Bohemanů) a Moravanů;
- snad bychom sem mohli zařadit také již výše zmíněnou řecky sepsanou knihu byzantského císaře Konstantina Porfyrogeneta *O spravování říše*, kde je uvedeno pojmenování „Velká“ Morava (*Megali Moravia*) s významem „Vzdálená“ Morava.

2. Glosy a přípisky

Česká slova (ve 13. století již také věty) vepsaná/připsaná do cizojazyčného textu – lze považovat za svého druhu bohemika.

Glosy mohou být připsány buď na okraj (marginální), anebo mezi řádky (interlineární). Zpočátku jen jednoslovná, v průběhu 13. stol. i v podobě vět.

Nejstarší doložené glosy vztahující se k dějinám češtiny jsou staroslověnské glosy z 1. pol. 12. stol. s jasnou vazbou na staroslověnštinu české redakce:

- starší glosy Jagíčovy (z počátku 12. stol.),
- mladší glosy Paterovy (z 1. pol. 12. stol.).

Během 13. stol. se šíří české glosy, významný pramen je *Mater verborum*, který obsahuje více než 300 dokladů – bohužel obsahuje také spoustu Hankových falz. Dalším důležitým pramenem jsou glosy k tzv. *Homiliáři opatovickému*.

Glosy obsahující celé věty představují Glosy v *Homiliáři opatovickém* z 2. pol. 13. stol. a glosy k *Túlci sv. Bonaventury* z konce 13. stol. Ukazují situaci, ve které čeština postupně proniká do sféry psané komunikace.

Někdy se objevují česká slova / věty v cizojazyčných textech, s jejichž obsahem souvisí velmi volně, anebo vůbec.

Formu přípisku má nejstarší doložená česká věta, která se objevuje na rubové straně zakládací listiny *Litoměřické kapituly* z poč. 13. stol. (existují i jiné nejstarší věty, ale jsou doloženy z pramenů, které jsou mladší opisy nedoložených pretextů).

Pavel dal jest Ploskovicích zem' u, Vlach dal jest Dolas zem' u bogu i sv'atému Ščepánu se dvěma dušníkoma, Bogučēja a Sedlatu.

Zřejmě jako šifrovací jazyk posloužila čeština děkanovi Albertovi Bohemovy, který si česky zapisoval poznámky do svého latinského textu. Tento pramen je však obestřen řadou tajemství – i použitá čeština se vymyká našim představám o rané staré češtině.

V Ditmara popa moie rucho a ma bibla – U Dětmara popa moje rúcho a má bibla

V geptice moie mosny ze kenihami – U jepticě (?) mojě mošny se kenihami (?)

Zcela mimo obsah základního textu jsou přípisky k jednoduchým karikaturám vtěleným do svatojiřské chorální knihy.

Lector Vitus nekrásný kurvy syn.

3. Bohemismy

Jde o strukturní české jevy v textech jiných jazyků, např. české střídnice nosovek, kontrakce nebo doklady depalatalizace $\ddot{a} > a$ ve staroslověnských textech české redakce. Bohemismy se vyskytují v *Pražských hlaholských zlomcích* (autentický text 11. stol.), *Besédách sv. Řehoře Velikého* nebo *První staroslověnská legenda o sv. Václavu* (doložené v mladších opisech).

Za bohemismy lze také považovat do latiny přeložená přísloví v Kosmově kronice: *Illud nec ipsa potest recuperare Kazi* ‚to nemůže vrátit ani Kazi‘.

B. Souvislé české památky

Nejstarší předpokládaná česká památka je píseň *Hospodine, pomiluj ny*, která je připisována sv. Vojtěchu. Patrně vznikla koncem 10. stol. a souvisí s tradicí stsl. písemnictví. Nejstarší zápis však pochází z 2. pol. 14. stol.

Druhá nejstarší píseň je *Svatý Václave*, jejíž první strofa nepochybně vznikla ve 12. stol. V následujících stoletích vznikly strofy další. Nejstarší zápis však také pochází z 2. pol. 14. stol.

Ze 13. stol. mám doloženy memorovací pomůcky pro zapamatování svátků, tzv. cisojany (nejstarší z pol. 13. stol.):

Leden

Ochtáb dal prvý křest, tu se nám všem stala chvála i čest, Anton a Šeb s Nětú vrtie Pavlem pod boží přetú

Na sklonku 13. stol. vznikla nejstarší česká (doložená) veršová skladba: *Ostrovská píseň* (*Slovo do světa stvořenie*). Do konce 13. stol. lze klást počátky *Alexandreidy* a *Kunhutiny modlitby* (*Vítaj Kráľu všemohúci*).

Od počátku 14. stol. vystupuje čeština jako jazyk literárních textů (zpočátku poezie, od pol. 14. stol. i prózy), v průběhu 14. stol. pak proniká do oblasti historiografických, právních, teologických či vědeckých textů.

Webové zdroje

- Velká část starších edic pramenů je přístupná online na webu *Centra medievistických studií FF AV ČR*

<http://147.231.53.91/src/index.php?s=v&cat=2>

- Podobně jsou online doloženy prameny deponované v *Archivu České koruny*

<https://www.monasterium.net/mom/CZ-NA/ACK/fond>

- Faksimile některých pramenů jsou přístupné na portálu Manuscriptorium

<http://www.manuscriptorium.com/cs>

- Elektronické edice staročeských památek jsou přístupné na webu Vokabuláře webového

<https://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/seznam-edic/datace-asc/strana>

- K dispozici jsou dva diachronní korpusy:

DIAKORP <http://ucnk.korpus.cz/diakorp.php>

Staročeská / Středněčeská textová banka <https://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=STB>